

„Každý rozdíl ve věcech a lidech rozmnožuje život“

Různé strategie uchopení *odlišností*
v tvorbě Karla Čapka

— Agnieszka Janiec-Nyitrai —

Žár bez chladu
Štěstí bez utrpení: tleská
Ruka o prázdnotu
(Akunin 2005: 261)

Jednou z podstatných otázek, které řeší Čapkova tvorba, je široce po-
jatá problematika mezilidského dialogu, hranic mezi „já“ a „ty“, cest
a scestí, která vedou k poznání druhého. Jedná se v podstatě o neu-
stálý proces poznávání *odlišností*, vyrovnávání se s odlišnostmi, vyme-
zování se vůči odlišnostem, který se u Čapka realizuje několika způ-
soby. Avšak základním východiskem je vždy přesvědčení o potřebě,
dokonce o nezbytnosti nepřetržitého poznávání druhého člověka. Je
to morální imperativ, podle něhož to, co neznáme, bychom měli re-
spektovat už apriorně, od samotného počátku (Čapek 1956a: 447).
Pokusíme se zde definovat a charakterizovat několik způsobů, jaký-
mi je v Čapkově tvorbě uchopena odlišnost, a takto nastínit autorův
vztah k této otázce.

Druhý jako převlečené „já“ čili *Odlíšnost* iluzorní

Předmět poznání je v románu *Povětroň* (1934) prakticky vyloučen z poznávacího procesu. Metaforou celé situace může být Čapkovy teze „cokoliv, nač se díváme, je ta věc a zároveň něco z nás“ (ibid.: 449). Neznámý letec je jako prázdná nádoba, do níž jednotliví vypravěči – jasnovidec, básník a jeptiška – vlévají své životní zkušenosti, své city, obavy a nesplněné sny. Nemožnost zasahování do dialogu vede k tomu, že němý člověk přichází, metaforicky řečeno, o vlastní život, ale zároveň získává několik jeho verzí. Každý ze zmíněných vypravěčů zasazuje hrdinu do vlastního kontextu, bere ho jako tabulu rasa, na níž kreslí svou verzi života cizího člověka, ale ve skutečnosti vypráví svůj vlastní, nerealizovaný příběh. Paradoxně tato operace nevede přímo k lepšímu poznání Povětroně, i když čtenář získává tři verze jeho života, v mnoha bodech se prolínající, ale k lepšímu poznání hrdinů románu. Avšak i přes zmíněnou nemožnost navázání dialogu mají v sobě všichni vypravěči pokoru k umírajícímu. Nedochozí zde k separaci, kterou polská filozofka Barbara Skarga charakterizovala jako podřízení si všeho jiného vlastnímu světu (Skarga 1998: xxiv). Čapek v doslovu ke knize pro to použil metaforu zrcadla, v němž se reflektují jednotlivé osoby (Čapek 1956a). Upozornil na dichotomický charakter poznání, které nevede jen k poznání druhého, ale stává se druhem jakési intimní zpovědi, zkoumáním vlastního nitra (ibid.), protože také odráží lidské zkušenosti, poznatky, chyby. Neznámý člověk se stává v jistém slova smyslu nepřímým důvěrníkem.

Pozoruhodný pokus o dialog prezentuje Čapek v posledním dílu trilogie, v románu *Obyčejný život* (1934). Dialog zde mezi sebou vedou různé nerealizované „životy“ hlavního hrdiny, obyčejného člověka, který se teprve na sklonku života přiblížil k poznání sebe sama. Tato rafinovaná literární konstrukce umožnila zobrazit nesourodost lidského nitra a upozornila na jisté rozpory, s nimiž musí zápasit každý. Experiment, i když velmi bolestivý a hořký, vyžadující rezignaci na retušování vlastního obrazu, se povedl, což bylo možné pouze pochopením rozdílů a odlišností, které jsou základem lidské identity. V jednom člověku se zrcadlí celé lidstvo, a díky tomu odlišnosti nevylučují vzájemné pochopení. Všichni jsou spojeni zvláštním bratrstvím krve: „Viděls už, bratříčku, někoho, kdo by nemohl být tvým bratrem?“ (Čapek 1956b: 436). *Odlíšnost* tedy není překážkou k poznání druhého člověka, protože jistá *cizost* je v každém z nás. A právě ona nám umožňuje pochopit ostatní. V každém člověku se skrývá jiná verze jeho já,

kteřá umožňuje dosáhnout dorozumění mezi lidmi: „Copak nevidíš, že všichni druzí lidé, ať jsou, co chtějí, jsou jako ty, že také oni jsou zástupové? Vždyť ani nevíš, co všechno máš s nimi společného [...] – vždyť jejich život je také jeden z těch nesčíslných možných, které jsou v tobě. I ty bys mohl být to, co je ten druhý“ (ibid.: 441). Existence *odlišnosti* dává člověku možnost uvědomění si jeho vlastní nejednotvárnosti, mnohostrannosti a vysvobozuje ho z plochého pojmání vlastního já jako monolitického celku: „Ať jsi kdokoliv, jsi mé nesčíslné já; i kdybych tě nenáviděl, nezapomenu nikdy, jak jsi mně strašně blízký“ (ibid.: 442). Jisté vlastnosti jsou stejné pro všechny, vystupují jen v jiných konfiguracích.

Druhá strana mince čili *Odlišnost* jako kontext a kontrast

Protiklad může být vytvořen pouze tehdy, kdy dva objekty patří ke stejné kategorii. V jiném případě nemůžou být srovnávány. Musí existovat stejná podstata, forma, aby vznikly předpoklady k pochopení, ale musí zároveň existovat jiný obsah, aby nedošlo k úplnému splynutí a ztrátě identity. Pro vyjádření této skutečnosti polský reportér Ryszard Kapuściński zvolil metaforu *jinakosti* a zdůraznil zdvojení každé lidské bytosti (Kapuściński 2006: 10). To, co je známé, co je pro nás jako příslušníky lidského druhu společné, vždy doprovází jistá *odlišnost*, vyplývající z jiných názorů, jiných zkušeností a někdy i jiné kultury. Tyto dvě osoby podle něj koexistují v nás a jsou předpokladem vzájemného dorozumění a podmínkou k navázání dialogu. Ve vztahu k druhému dochází ke stále oscilaci mezi blízkostí, kterou tvoří obecně lidské vlastnosti, a vzdáleností, kterou tvoří vlastnosti typické pro jednotlivce (srov. Simmel 2006: 209). *Jiný, odlišný* neznamena v tomto pojetí *cizí*, protože *cizost* předpokládá ihned jistou nedůvěru, nepřátelství, občas netolerantnost a touhu oddělit se od onoho *cizího*, ohrožujícího naši identitu. *Cizí* je to, čemu schází společná podstata, platforma umožňující srovnání.

Čapek často stavěl vedle sebe dva hrdiny (protipóly), kteří se od sebe lišili, ale zároveň se doplňovali. Uměleckou realizaci této myšlenky lze hledat v případě protagonistů dramatu *Bílá nemoc* (1937) – doktora Galéna a Maršála. Čapek vytvořil postavu ctižádostivého Maršála jako partnera Galénovy velikosti, jak charakterizoval souboj hrdinů František Buriánek (1978: 185). Odlišnost zde vytváří pole ke střetu

dvou velikých, vzájemně se vylučujících sil. Společné vlastnosti obou hrdinů – nekompromisnost, idealistický přístup, odhodlanost, odvahy, osamělost, fanatismus, krajní obětavost – se spojily v jeden celek. *Odlišnost* tvoří rub a líc stejného objektu. Galén může existovat pouze ve vztahu s Maršálem, který odráží jeho činy i osobu, nabízí mu kontext potřebný k tomu, aby vlastnosti Galénovy mohly vyniknout. Každá z nich nese v sobě zárodek toho druhého.

Onu velmi těsnou spojitost, jakoby splynutí v jeden celek, zobrazují také další postavy z Čapkových děl. Roboti a lidé z dramatu *RUR* (1920) a lidé a mloci z *Války s mloky* (1936) tvoří vzájemný kontrast a kontext. Pouze roboti a mloci mohou dát lidem možnost uvědomit si malichernost, touhu po zisku, bezohlednost a naopak lidskou schopnost tvořit, zdokonalovat, cítit, milovat a všimát si světa. Vzniká však jistý paradox. Roboti nemají duši, to je odlišuje od lidí, kteří je stvořili. Tím pádem je existence duše lidí, tvůrců robotů, také zpochybněna. A ani mloci nedělají nic jiného než to, co je naučil člověk. Odlišuje je však jedna zásadní vlastnost. Mloci i roboti jsou opakovatelní, vystupují v několika typech. Chybí jim lidskost – *odlišnost*, která činí každého člověka jedinečným.

Unifikace čili *Odlišnost* ohrožená

Dvacátá a třicátá léta minulého století přinesla zvýšený zájem o proměny společnosti, což se také odráží v Čapkově tvorbě. Autor si všiml uniformizace ohrožující všechny oblasti života. Rovněž v jeho úvahách z cest se často vyskytuje myšlenka o způsobu moderního poznávání světa pomocí bedekrů. Literatura tohoto typu tvoří scénáře, podle nichž se pohybují turisté připomínající herce, jak výstižně vyjádřil Roland Barthes podstatu tohoto jevu, typického pro dnešní kulturu (Barthes 2000: 157). Uniformizace dojmů vede k ochuzování kultury a k redukci krásy a umění na stereotyp. Omezení kulturního prostoru na několik zajímavých míst označených jednou nebo dvěma hvězdičkami ošizuje tento prostor a manipuluje člověka do role bezmyšlenkovitého konzumenta. Negativní vliv průvodců na vnímání nového, nepoznaného prostoru, který je mnohokrát zdůrazněn v Čapkových cestopisech, pramení podle polského kulturního antropologa Piotra Kowalského především z toho, že bedekr zanáší do prostoru jistou axiologickou síť, které se lze stěží zbavit (Kowalski 2002: 65). Člověk nevnímá skutečnost skrz sebe samého, není schopen vlastního, neza-

jatého poznání. Tam, kde je možná pouze jediná interpretace, dochází k zjednodušení světa. Vymanění se z pasti nalinkovaných významů a pocitů ale vyžaduje od turisty mimořádnou odvahu a vnitřní sobotu. Bohužel se většina lidí spokojí s tímto pseudopoznáním a není schopna navázat individuální dialog se skutečností.

Unifikace dojmů, sjednocení reakcí je jedním z důsledků změn společnosti, což reflektuje také Čapkova novinová tvorba. Příkladem může být jeho recenze knihy španělského filozofa a sociologa José Ortegy y Gasset *Vzpouřa davů* (1929), kterou v roce 1934 otiskla *Přítomnost*. Čapek zde nastiňuje tragickou vizi společnosti, v níž došlo k hromadné dezerci od osobního myšlení a ke vzniku jakéhosi kolektivního mozku (srov. Čapek 1986: 523). Na rozdíl od španělského filozofa nehledá kořeny těchto změn ve vzpouře davů, ale v selhání jednotlivců. Hlavními vlastnostmi masy je anonymnost, lhostejnost a přetrhání všech vzájemných vazeb mezi lidmi.

V beletristické tvorbě toto téma Čapka zajímalo už od dvacátých let. Krajní příklady unifikace můžeme najít v Čapkových dílech tradičně považovaných za výstrahu před zhoubnými následky civilizace, jakými je například *RUR* Výsledkem proměn světa, jeho technicismu a kolonialismu, je dav, který tvoří stejní lidé, kteří proto nejsou zvědaví jeden na druhého a nemají důvod vzájemně komunikovat. Takoví jsou roboti a mloci, v nichž jsou ve své podstatě odhalovány chyby člověka. Jsou jako lidé zbavení vlastností, lidé odkázaní na průměrnost, lidé netvořiví, lhostejní, uzavření do sebe.

Člověka v davu nezajímá ten druhý, protože se cítí být stejný. To vede k postupné atrofii vazeb mezi lidmi a vytváří společnost *robotů* zbavených individuálních vlastností. Zde dochází k velmi nebezpečnému procesu, kdy člověk není konfrontován pouze s druhým, ale je zde přítomný i třetí, čtvrtý a pátý. Tuto situaci obrazně charakterizuje Zygmunt Bauman jako situaci ohrožující dialogičnost mezilidských vztahů: „Když se jiný rozplývá v mnohých, jako první přichází o své obrysy tvář. Jiní, na rozdíl od *jiného*, jsou zbaveni tváře – stávají se bezejmenní. Jsou maximálně *personae* („persona“ znamená maska, a masky, jak víme, skrývají tvář)“ (Bauman 1996: 153). Živlem davu je podobnost, jistá falešná příbuznost, která ničí odlišnosti a nedovoluje jim vyniknout. Masovost nivelizuje hranice naší jedinečnosti, neopakovatelnosti. *Jinakost* a *odlišnost* nesmí být redukována, jelikož to paradoxně nepřispěje k vytvoření silnějších vazeb, ale vznikne jen dav osamělých, shluk jednotlivců zbavených identity. Povědomí vlastní příslušnosti a vlastní jedinečnosti konstituuje pouze setkání s odlišností. Fundamentální rozdíl

spočívá v tom, že je hodnotou sám o sobě, činí nás výjimečnými a jsme tedy jakoby dvakrát lidmi – za sebe a za druhého.

Jedna z dalších tváří masovosti je spojena s kolonizací. Čapek v *Anglických listech* (1924) protestuje proti všudypřítomné unifikaci jako výsledku kolonizace. Stírání rozdílů a násilná nivelizace odlišností ohrožuje svět a vede k jednotvárnosti. Čapkův cestopis přináší podrobnou zprávu z návštěvy anglického veletrhu. Tento prostor je zobrazen jako chaotický shluk různých skutečně existujících prostorů, vzdálených od sebe časově i geograficky: „Jak vidíte, je to cesta kolem světa, nebo spíše putování příliš velkým bazarem. Jakživ jsem nebyl v tak gigantickém jarmarku“ (Čapek 1960a: 83). Je to jakýsi svět ve zkratce, kde lze pozorovat všechnu jeho rozmanitost. Bohužel tato rozmanitost, shromážděná pod vlajkou Spojeného království, je pouze výsledkem kolonizace, která nakonec ničí všechny rozdíly a uměle unifikuje: „Není už lidového domorodého umění, černoch v Béninu vyřezává ze sloních klů figurky, jako by vychodil Mnichovskou akademii, a dáte-li mu kus dřeva, vyřeže z něho klubovku“ (ibid.: 85). Kolonizace vede k tomu, že divoch už není divochem, ale zaměstnancem civilizovaného průmyslu (ibid.: 86). Nepřeberné množství zboží nevypovídá o skutečných tradicích exotických zemí, je pouze náhradou, substitucí toho, co lze považovat za skutečnou kulturu. *Odlišnost*, svébytnost je pro Čapka základní životní hodnotou, což je nejlépe vidět na tvrzení, dokonce dvakrát zmíněném v posledním fejetonu z knihy *Výlet do Španěl* (1930): „Každý rozdíl ve věcech a lidech rozmnožuje život“ (Čapek 1960b: 270) a „[...] každý rozdíl je hoden lásky už proto, že rozmnožuje život“ (ibid.: 272). Ničení rozdílů postupnou kolonizací lze přirovnat k rozbíjení zrcadel, v nichž se odráží naše jedinečnost.

Shrnutí aneb *Odlišnost* jako faktor budující totožnost

Čapkovu tvorbu můžeme označit za oslavu odlišnosti a rozmanitosti, které jsou pro něho předpokladem vytvoření silné jednoty: „Ať nás spojuje, co nás dělí“ (ibid.: 276). Totožnost lze vybudovat jen ve vzájemné konfrontaci, v pracovním dialogu mezi odlišnostmi. Lidskou suverenitu, jedinečnost si uvědomujeme teprve s existencí druhého člověka. Autor se kriticky staví vůči umělému stírání rozdílů, které oslabuje mezilidské vztahy. Základním principem je u Čapka lidská vzájemnost, důvěra a touha po poznání něčeho, co je jiné. Jak zdů-

razňuje Georg Simmel (2006: 211), právě ono neustálé napětí mezi vzdáleností a blízkostí, mezi odlišností a stejností vytváří výrazné přesvědčení o jedinečnosti každého člověka. *Odlíšnost* znamená pro Čapka jednu z podmínek udržení rovnováhy ve světě. Čapek chápe vztah, dialog s druhým stejně, jako ruský filozof Vladimír Bibler, který uvádí, že člověk může být účastníkem kultury jen tehdy, když se dostává do dialogu s druhým a musí aplikovat jeho hodnoty, jeho pravdu a jeho odlišnost do vlastních názorů. Nestačí totiž jen tolerovat odlišnost, ale je třeba pochopit, že bez druhého člověk neexistuje a nemůže být sám sebou (Bibler 1982: 187). Dialog mezi odlišnostmi vede k vytvoření jakési společné entity a je základem spoluprožívání a spolupráce. Podle polského filozofa Józefa Tischnera má dialog s druhým člověkem vysvobozující moc – vysvobozuje nás od tíhy nás samých (Tischner 2006: 82), a zároveň konstituuje naši identitu (ibid.: 219). Právě *odlišnost* je zárukou komplementárnosti světa. *Odlíšnost* tvoří potřebný kontext, který umožní vyniknout jistým vlastnostem a ideám. Nesmí však vést k odcizení a odmítnutí. Druhý člověk nás neustále nutí revidovat vlastní systém hodnot. Tím se také konstituuje a utužuje systém hodnot, čehož svědectvím je právě tvorba Karla Čapka. Vždy je potřebná jakási odlišnost, ona druhá ruka z Akuninova haiku, která s námi tleská.

Prameny

AKUNIN, Boris

2005 *Diamentová karoca 2. Między wierszami*, přel. Jan Gondowicz (Warszawa: Świat książki) [1999]

ČAPEK, Karel

1956a „Doslov“, in idem: *Hordubal, Povětroň, Obyčejný život*. Josef Čapek, Karel Čapek – Dílo, ed. Miroslav Halík (Praha: Československý spisovatel), s. 447n

1956b „Obyčejný život“, ibid., s. 301–446 [1934]

1956c „Povětroň“, ibid., s. 143–300 [1934]

1960a „Anglické listy“, in idem: *Italské listy, Anglické listy, Výlet do Španěl, Obrázky z Holandska*. Josef Čapek, Karel Čapek – Dílo, ed. Miroslav Halík (Praha: Československý spisovatel), s. 71–177 [1924]

1960b „Výlet do Španěl“, ibid., s. 179–315 [1930]

1986 „Vzpoua davů“, in idem: *O umění a kultuře* 3. Karel Čapek – Spisy 19, ed. Miloš Pohorský (Praha: Československý spisovatel), s. 445–451 [1934]

Literatura

BARTHES, Roland

2000 *Mitologie*, przeł. Adam Dziadek (Warszawa: KR) [1957]

BAUMAN, Zygmunt

1996 *Etyka ponowoczesna*, przeł. Janina Bauman, Joanna Tokarska-Bakir (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe) [1993]

BIBLER, Vladimir

1982 *Myślenie jako dialog*, przeł. Janusz Dobieszewski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy) [1975]

BURIÁNEK, František

1978 *Karel Čapek* (Praha: Melantrich)

KAPUŚCIŃSKI, Ryszard

2006 *Ten Inny* (Kraków: Znak)

KOWALSKI, Piotr

2002 *Odyseje nasze były jakie. Droga, przestrzeń i podróżowanie w kulturze współczesnej* (Wrocław: Atla 2)

SIMMEL, Georg

2006 „Obcy“, in idem: *Most i drzewi. Wybór esejów*, przeł. Małgorzata Łukasiewicz (Warszawa: Oficyna Wydawnicza), s. 204–212 [1908]

SKARGA, Barbara

1998 „Wstęp“, in Emmanuel Lévinas: *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrżności*, przeł. Małgorzata Kowalska (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe)

TISCHNER, Józef

2006 *Filozofia dramatu* (Kraków: Znak) [1990]

“Every difference in things and people enhances life”

The aim of this paper is to analyze the differences and relationships to *the Other* in the selected works of Karel Čapek as a noetic trilogy, *RUR* (1920), *Bílá nemoc* (The White Plague, 1936) and his travelogues. Based on the analysis, the following findings were made: 1. Karel Čapek's work is dominated by a conviction of the need for continuous dialogue that leads to an understanding

of the *Other*, 2. difference becomes the necessary context and contrast, enabling us to create an identity, 3. unification, as a result of colonization the process threatens uniqueness and gradually leads to the atrophy of interpersonal relations, 4. no human being constitutes a monolithic entity, but each is a “group of people” and precisely because of this fact people can understand one another, 5. Čapek often juxtaposes the two seemingly contradictory entities, which after more precise characterization seem to be very similar (Dr. Galén and Marshall, the people and salamanders, etc.), 6. the existence of differences is a prerequisite for creating a strong unity, 7. identity can only be built in mutual confrontation.

Keywords

Karel Čapek, difference, travellogue, noetic trilogy, identity, philosophy of dialog